

Ἀπόστολος Λ. Πιερρῆς

Περὶ Χλαμύδος

Ἄνοιξις 1986

Τὰ τῆς χλαμύδος τῆς ἀθηναϊκῆς ἐφηβείας περίπυστα καὶ ἔνδοξα διὰ τε φιλολογικῶν καὶ εἰκαστικῶν μαρτυριῶν. Πολυδεύκης, *Ὀνομαστικόν*, X, 164: «τὸ δὲ τῶν ἐφήβων φόρημα πέτασος καὶ χλαμύς. Φιλήμων ἐν θυρωρῶ (= vol. IV, p. 12 ed. Meineke = Fr. 34 PCGr vol. VII):

Ἐγὼ γὰρ ὡς τὴν χλαμύδα κατεθέμην ποτὲ
καὶ τὸν πέτασον».

Cf. Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, 42,5 : οἱ ἔφηβοι “φρουροῦσι ... χλαμύδας ἔχοντες”. Ἐλάμβανον οἱ παῖδες τὴν χλαμύδα ἐγγραφόμενοι εἰς τοὺς δημοτικούς καταλόγους καὶ γινόμενοι ἔφηβοι, Ἀριστοτέλης, *Ἀθ. Πολ.*, 42.1 : ἐγγράφονται δ’ εἰς τοὺς δημότας ὀκτωκαίδεκα ἔτη γεγονότες. Αντίδοτος, *Πρωτόχορος*, Fr. 2.2 PCGr vol. II : πρὶν ἐγγραφῆναι καὶ λαβεῖν τὸ χλαμύδιον. Τέλης p. 42.8 Hense2 : παῖς μὲν ὦν ἐπιθυμεῖ ἔφηβος γενέσθαι, ἔφηβος δὲ γενόμενος ζητεῖ πάλιν τὸ χλαμύδιον ἀποθέσθαι.

Ἐπισκεπτέα καὶ τὰ ἡδύτατα ἐπιγράμματα τοῦ Μελεάγρου. IX (ed. Jacobs = I p. 5 Reiske = *Ἀνθ. Παλ.* XII, 78)

Εἰ χλαμύδ’ εἶχεν Ἔρωσ καὶ μὴ πτερὰ, μήδ’ ἐπὶ νώτων
τόξα τε καὶ φαρέτραν, ἀλλ’ ἐφόρει πέτασον [κατὰ τὴν χαρίεσσαν ἐξ
ὄπισθεν ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ κρέμασιν τοῦ πετάσου ὑπὸ τῶν
μειράκων],

ναὶ μὰ τὸν ἄβρον ἐφήβον ἐπόμενυμαι, Ἀντίοχος μὲν
ἦν ἄρ’ Ἔρωσ, ὁ δ’ Ἔρωσ τοῦμπαλιν Ἀντίοχος.

(μετ' ὀλίγον θὰ ἴδωμεν καὶ τὸν μανδυοφόρον ἔρωτα τῆς Σαπφοῦς),
CXXIV Jacobs = I p. 36 Reiske = *Ἀνθ. Παλ.* VII, 468:

Οἰκτρότατον μάτηρ, σε, Χαρίζενε, δῶρον ἐς Ἄϊδαν
ὀκτωκαιδεκέταν ἐστόλισε χλαμύδι.
ἦ γὰρ δὴ καὶ πέτρος ἀνέστενεν, ἀνίκ' ἀπ' οἴκων
ἄλικες οἰμωγᾶ σὸν νέκυν ἠχθοφόρουν,
πένθος δ', οὐκ ὑμέναιον, ἀνωρύοντο γονῆες. κ.τ.λ.

Παράβαλε ἐπίσης τὸ τοῦ Θεοδωρίδα ἢ Θεοδώρου, No. III (= II p. 41 Reiske = *Ἀνθ. Παλ.* VI, 282):

Σοὶ τὸν πιληθέντα δι' εὐξάντου τριχὸς ἀμνοῦ,
Ἐρμᾶ, Καλλιτέλης ἐκρέμασε πέτασον,
καὶ δίβολον περόναν, καὶ στλεγγίδα, καὶ τὸ τανυσθὲν
τόξον, καὶ τριβάκην γλοιοπότιν χλαμύδα,
καὶ σχίζας, καὶ σφαῖραν ἀείβολον. Ἀλλὰ σὺ δέξαι
δῶρα, φιλευτάκτου ρῶπον ἐφηβοσύνας.

Αὐτὸς ὁ Ἐρμῆς, βεβαίως, μειρακίσκος κατὰ τὰ ὕστερα ἀρχαϊκὰ καὶ κλασσικὰ,
ἐχλαμυδοφόρει. Cf. προχείρως Λουκιανός, *Τίμων*, 30.

Ἀληθῆς θησαυρὸς ἐφηβικῶν ἀντικειμένων καὶ δι' αὐτῶν ἔργων καὶ
ιδεωδῶν βεβαίως. Εἰς ἄγαλμα τοῦ Ἐρμοῦ ἀφιέρωσεν ὁ Καλλιτέλης τὰ ἐφηβικά
τοῦ ὄργανα, τιμῶν τὸν μεθ' Ἡρακλέους ἔφορον θεὸν τῶν γυμνασίων, τοῦ μὲν
τοὺς θαλεροὺς μείρακας ἐπιτροπεύοντος, τοῦ δὲ τοὺς ρωμαλεωτέρους καὶ
ἀνδρικοτέρους νεανίσκους, κατὰ τὸ οἰκεῖον ἴδιον τῶν ἡλικιῶν. Πιθανώτατα
ἐξεφήβευσεν τότε ὁ Καλλιτέλης. *Περόνη* ἢ συνδέουσα ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου τὰς
δύο πλευρὰς τῆς περὶ τὸ ἐφηβικὸν σῶμα διπλωθείσης χλαμύδος. Ὡς καὶ τοῦ
μεγαλυτέρου ἱματίου ἢ φορὰ περιβλήσεως τῆς χλαμύδος περὶ τὸ σῶμα ἦτο ἐξ
ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ. Cf. Ἀριστοφάνης *Ὀρνιθεσ*, 1567-8. Ὁ Ποσειδῶν
ἀπευθύνεται εἰς τὸν μεθ' αὐτοῦ πρεσβεύοντα ἀντιπρόσωπον τῶν βαρβάρων
θεῶν:

οὔτος, τί δρᾶς; ἐπαρίστερ' οὕτως ἀμπέχει;

οὐ μεταβαλεῖ θοιμάτιον ᾧδ' ἐπιδέξια;

Κατὰ τὴν ἀλλαγὴν γυμνοῦται ὁ ξενικός θεὸς καὶ ἀναφωνεῖ ὄρων αὐτοῦ τὴν διάπλασιν ὁ εὐρύτερος καὶ ρωμαλέος Ποσειδῶν:

τί, ᾧ κακόδαιμον; Λαισποδίας εἶ τὴν φύσιν;
 ᾧ Δημοκρατία, ποῖ προβιβᾶς ἡμᾶς ποτε,
 εἰ τουτονί γ' ἐχειροτόνησαν οἱ θεοί;
 ἔξεῖς ἀτρέμας; οἴμωζε· πολὺ γὰρ δὴ σ' ἐγὼ
 ἐόρακα πάντων βαρβαρώτατον θεῶν.

Ἡ χλαμυδικὴ περόνη ἐπιπορπὶς καλουμένη ὑπὸ τοῦ Καλλιμάχου Ἔγνος εἰς *Ἀπόλλωνα*, 33 (ὅπου τὰ Σχόλια: «ἐπιπορπὶς δὲ ἡ περόνη»), πόρπη τις οὔσα, εἶ καὶ διαχωρισμὸς τις ἐπιχειρεῖται ὑπὸ τῶν ἀκαίρως καὶ ἀτόπως λεπτομεριζόντων, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Πολυδευκείου (*Ὀνομαστικόν*, VII, 54): «ὁ δὲ σχιστὸς χιτῶν περόνης κατὰ τοὺς ὤμους διήρτο· ἡ δὲ πόρπη, κατὰ τὰ στέρνα ἐνήπτετο», ἀναφερομένου πάντως εἰς γυναικεῖο ἔνδυμα, καὶ κατὰ τὰ τῶν γυναικῶν. Ἀλλὰ τὰ φληναφήματα τῶν ψευδακριβολογιστῶν ἀρκεῖ νὰ διασπείρη ἢ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως ἐν τῷ αὐτῷ ἔργῳ χρῆσις τοῦ αὐτοῦ ὄρου εἰς ἀμφοτέρωθεν τὰ σημαίνοντα. Οὕτω, *Εὐριπίδης*, *Ἡλέκτρα*, 314 sqq. (ὁμιλεῖ ἢ *Ἡλέκτρα*):

μήτηρ δ' ἐμὴ Φρυγίοισιν ἐν σκυλεύμασιν
 θρόνῳ κάθηται, πρὸς δ' ἔδρας Ἀσιήτιδες
 δμωαὶ στατίζουσ', ἅς ἔπερσ' ἐμὸς πατήρ,
Ἰδαῖα φάρη χρυσέαις ἐζευγμέναι
πόρπαισιν. -

Τοὺς ἐπιμαζίους ἢ ἐπωμίους συνδέσμους ὀνοματίζων ἀδιακρίτως. Ἄλλ' εἰς ν. 820:

ρίψας (sc. ὁ Ὀρέστης) ἀπ' ὤμων εὐπρεπῆ πορπάματα,

πρόκειται περὶ χλαμύδος συνδεομένης διὰ πόρπης, ἐπωμίου ὅθεν συνοχῆς καὶ καλουμένης πόρπαμα - ὡς καὶ ἐν *Ρήσῳ*, 439:

ξὺν τοῖσδ' ἄϋπνος οἶδα τλὰς πορπήμασιν,

καὶ *Ἡρακλῆς Μαινόμενος*, 954:

κάνταῦθα γυμνὸν σῶμα θεῖς πορπαμάτων.

Cf. Ἡσύχιος, s.v. «Πόρπαμα· (pro πόρπαλλα) χλαμύς». Καὶ ἐξ ἄλλου ὁ αὐτὸς Ἡσύχιος ἐξηγεῖ s.v. «περόναι· πόρπαι» (ἀκολουθούμενος καὶ ὑπὸ τῆς Σούδας s.v. περόνη), καὶ ἀντιστρόφως s.v. «πόρπη... καὶ τῆς χλανίδος ἢ περόνη».

Αἱ πόρπαι αἱ ζευγνύουσαι τὰ ἰδαῖα φάρη τῶν Ἀσιήτιδων δμῶν τοῦ Εὐριπίδου συμπίπτουν βεβαίως πρὸς τὰς εἰμάτων χρυσηλάτους περόνας τῆς Ἰοκάστης, Σοφοκλέους, *Οἰδίπους Τύραννος*, 1265. Καὶ ἐξ ἀντιθέτου ἢ περόνη τῆς χλαμύδος εἶναι ὀλόχρυσος πόρπη ἐν Πλουτάρχου *Περὶ τοῦ τὰ ἄλογα λόγῳ χρῆσθαι* 989 E: «...οὐ τὴν φρόνησιν ἐζήλουν οὐδὲ τὴν ἀρετὴν, ἀλλὰ τοῦ χιτῶνος εἰργασμένου περιττῶς τὴν λεπτότητα καὶ τῆς χλαμύδος οὐσης ἀλουργοῦ τὴν οὐλότητα καὶ τὸ κάλλος ἀγαπῶν καὶ τεθηπῶς – εἶχε δέ τι καὶ ἡ πόρπη χρυσοῦ οὔσα παίγνιον οἶμαι τορειαῖς διηκριβωμένον – [καὶ] εἰπόμην γεγοητευμένον, ὥσπερ αἱ γυναῖκες». Τὸ πρότυπον τῆς περιγραφῆς παρέχει αὐτὸς ὁ Ὅμηρος, *Ὀδύσσεια* τ, 225-235, ὅπου ὅμως τὴν ἠρωϊκὴν χλαῖναν, πρόδρομον τῆς χλαμύδος συνέχει περόνη. Τὰ σχόλια D εἰς τὸ περονήσατο τῆς Ἰλιάδος K, 133 ἀναφέρουν ἀφελῶς: «πόρπη συνέλαβεν, ἐνεπορπήσατο». Ἀλλ' ἀρκετὴ ἢ διορθωτικὴ ἐκτροπή.

–

Ἐπιστρέφω εἰς τὸ ἐπίγραμμα ἐξ οὗ ἐξέβην. Δίβολος καλεῖται ἢ περόνη ὑπὸ τοῦ Θεοδωρίδα, διὰ τοὺς δύο ὀδόντας τῆς. Καὶ κατ' Ὅμηρον, *loc.cit.*, 226-7, «αὐτὰρ οἱ περόνη χρυσοῖο τέτυκτο / ἀυλοῖσιν διδύμοισι». Τριβάκη ἢ χλαμύς ὡς τετριμμένη ἐκ τῆς χρήσεως. Εἰς Ἀρτεμιδώρου *Ὀνειροκριτικόν* II, 3 τὰ ὀθόνια (λεπτοῦφαντα λινὰ) καὶ τρίβακα ἰμάτια ἀντιτίθενται πρὸς τὰ ἔρια καὶ ταῦτα καινά. Τὰ Σχόλια εἰς Ἀριστοφάνους *Πλοῦτον*, 714, παρέχουν «διὰ τοῦ τριβωνίου· νῦν τοῦ παλαιοῦ καὶ τετριμμένου ἰματίου· τὸ γὰρ τρίβακον ἰμάτιον οὕτω καλοῦσιν Ἀττικοί». Τὰ Σχόλια εἰς Θεοκρίτου *Εἰδύλλια* VII, 17: «Γέρων· ἢ μεταφορὰ ἀπὸ τῶν ἡλικιῶν γέρων πέπλος, τριβακὸν ἰμάτιον, ὃ ἐστὶ παλαιόν». Καὶ ἡ Σούδα: «Τριβακά· κατατετριμμένα ὀθόνια». *Glossae Graeco-Latinae*: «Τρίβακος. Pannosus», ὑπερβολικώτερον, τῆς σημασίας ἀγούσης εἰς τετριμμένον μᾶλλον ἢ ρακῶδες. – *Γλοιοπότις* ἢ χλαμύς τὰς τῶν νεανικῶν σωμάτων ἐν γυμνασίοις ἀφιδρώσεις καὶ κονιώσεις ἀπορροφῶσα, cf. Ἡσύχιος s.v. «στλεγγίς· ξύστρα. - στλέγγισμα. ὃ ἀπὸ

τῶν ἀποξυσμάτων γλοιός», τὸ προῖον τῆς διὰ τῆς σλεγγίδος ἀποξύσεως καὶ καθάρσεως τοῦ σώματος μετὰ τὴν ἄθλησιν. – Σχίζαι εἶναι τὰ βέλη ἐδῶ ὡς κατὰ τοῦς ο΄, Βασιλέων 20, 20 sq.; Α΄ Μακαββαίων, 10, 80 καὶ cf. IG 2² 1269.996 «σχίζαι εἰς βέλη καταπαλτῶν». –

Κατὰ τὸν Πολυδεύκην (Ὀνομαστικὸν Χ, 124): «πρώτην δέ φασι χλαμύδα ὀνομάσαι Σαπφῶ (Fr. 54 Voigt = 56 Diehl) ἐπὶ τοῦ Ἔρωτος εἰποῦσαν

ἔλθοντ' ἐξ ὀράνω πορφυρίαν [ἔχοντα] περθέμενον χλάμυν».

Ὁ Ἔρωτος λοιπὸν κατὰ τὰ ἀρχαῖκα καὶ κλασσικὰ ὡς πάγκαλλος ἔφηβος, καὶ ὄχι ὡς *pusio* κατὰ τὰ ὑστερότερα.

Ἡ χλαμὺς ἀποτελεῖ μετάπτωσιν, ἐξέλιξιν καὶ ἐφηβικὴν ἀντικατάστασιν τῆς ὀμηρικῆς καὶ ἠρωϊκῆς χλαίνης. Ὁ κύριος χαρακτήρ αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἐνδύματος ἔγκειται εἰς τὴν περιέλξιν περὶ τὸ σῶμα τεμαχίου ὑφάσματος πορπουμένου ἅπαξ πρὸς συγκράτησιν, ἄλλως δὲ ἐλευθέρως πίπτοντος καὶ ρυθμιζομένου. Διαφοροποιεῖται οὕτως ἀπὸ τε τοῦ χιτῶνος καὶ τοῦ ἱματίου, τῶν λοιπῶν δύο κατηγοριῶν ἀνδρικῆς ἐσθῆτος. Cf. Πολυδεύκης, Ὀνομαστικόν, VII, 46-8 (ὅπου ἡ χλανὶς συντάττεται μετὰ τῶν ἱματίων διαφοροποιουμένη διὰ τῆς λεπτότητος τῆς ὑφῆς). Τὰ τοῦ Τρύφωνος ἐν Ἀμμωνίου *Περὶ ὁμοίων καὶ διαφόρων λέξεων*, s.v. χλαῖναν καὶ χλανίδα, ἄστατα καὶ ἀτυχή. Ἡ τοῦ Κυρίλλου γλῶσσα (παρατιθεμένη ὑπὸ Valckenaer n. 23 *ad loc.*) προτείνω νὰ ἐναλλαχθῆ οὕτως: «χλαῖνα καὶ χλανὶς διαφέρει. χλανὶς (*pro χλαῖνα*) γὰρ τὸ ἱμάτιον ἀπλῶς. χλαῖνα (*pro χλανὶς*) δὲ ἢ ἐπὶ τοὺς ὤμους ἀπηρωρημένη. καὶ ἄλλως (*sic.* προφανῆς ἢ ἀταξία). χλαμὺς τὸ περιφερέες, τὸ ἐν τῇ συνηθείᾳ λεγόμενον *κυκλομάντιον*». Περὶ αὐτοῦ μὲν μετ' ὀλίγον.

Νῦν δὲ περὶ τῆς διαφορᾶς χλαίνης καὶ χλαμύδος, διασώζεται *locus notabilis* Διδυμείου καταγωγῆς: Ἀμμώνιος, *op. cit.*, s.v. «χλαμὺς καὶ χλαῖνα διαφέρει· καθὸ διὰ πολλῶν ἀπέδειξε Δίδυμος ἐν ὑπομνήματι δευτέρου (*pro* δευτέρῳ· θὰ ἐσχολίαζε τὸ B, 183 ἢ B, 262) Ἰλιάδος. Ἡ μὲν χλαῖνα ἠρωϊκὸν φόρημα· χλαμὺς δὲ μακεδονικόν, μετὰ ἑξακόσια ἔτη τῶν ἠρωϊκῶν ὀνομασθεῖσα (Σαπφῶ πρώτη γὰρ μέμνηται τῆς χλαμύδος). Διαφέρειν φησὶ (*sc.* ὁ Δίδυμος βεβαίως) καὶ

τῷ σχήματι. Ἡ μὲν γὰρ χλαῖνα τετράγωνον, φησιν, ἰμάτιον· ἡ δὲ χλαμύς εἰς τέλειον παρὰ τὰ κάτω συνῆκται· καὶ τοὺς χρησαμένους πολὺ [καὶ] ἀπ' ἀλλήλων διεστάναι· προσάγεται Ἀριστοτέλην, Φύλαρχον, Πολέμωνα, ὅτι πολὺ διαφέρουσι». Τὰ περὶ Σαπφoῦς πρωτομελοποιησάσης τὴν χλαμύδα ἐρωτικῶς, γνωστά. Τὰ 600 ἔτη συνάδουν πρὸς τὴν Ἐρατοσθένειον ὀρθοδοξίαν περὶ χρονολογήσεως τῶν Ἰλιακῶν, ὡς καὶ ἀνεμένετο. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τώρα. Ὁρθογώνιον παραλληλόγραμμον τεμάχιον ὑφάσματος, «τετράγωνον» διὰ τὰς τέσσαρας γωνίας του καὶ διὰ τὴν προσεγγιστικὴν ἰσοπλευρίαν του (ιδίως προκειμένου περὶ τῆς πλατυτέρας καὶ ὅθεν ἐπὶ τοῦ σώματος μακροτέρας προαρχαϊκῆς χλαίνης) φορούμενον δι' ἀπλῆς διπλώσεως περὶ τὸ σῶμα καὶ ἀπλῆς ἄνω ἐνπορπώσεως ἀρκούντως μακρὰν τῶν ἀκροτήτων του, δημιουργεῖ κατὰ τὴν συναφὴν περίσσειαν ἐνδύματος πίπτουσιν ἐνθεν καὶ ἐνθεν πτυχωδῶς καὶ περαινομένην εἰς ὀξείας ἀπολήξεις. Καὶ αὐτὴ αὕτη ἀκριβῶς εἶναι ἡ παρουσιαζομένη μορφή εἰς τὰ εἰκαστικὰ μαρτύρια τοιαύτης ἐσθῆτος, τόσον διὰ τοὺς ἀρχαϊκοὺς ὅσον καὶ διὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους, διὰ τὴν μεγαλυτέραν ὁμοίως καὶ διὰ τὴν βραχυτέραν χλαίνην καὶ χλαμύδα. Ἀλλὰ τετράγωνον ἰμάτιον, δηλοῖ ὁ Δίδυμος, εἶναι ἡ χλαῖνα. Καὶ τὰ Σχόλια Α καὶ Τ εἰς Ἰλιάδος Β, 183 (ἐπὶ τοῦ πρώτου χωρίου ὅπου ἐμφανίζεται ἡ λέξις χλαῖνα, καὶ κατὰ τὸν ὑπομνηματισμὸν τοῦ ὁποίου πιθανώτατα ὁ Δίδυμος «διὰ πολλῶν» ἀνέπτυσσε τὸ θέμα), ἀποφαίνονται ρητῶς: «χλαῖνα ἢ τετράγωνος χλαμύς, ἢ εἰς ὀξὺ λήγουσα». Ἡ διπλῆ αὕτη εἰς ὀξὺ κατάληξις συνιστᾷ τὰ περιβόητα Θετταλικά πτερά, κατὰ τὴν σαφεστάτην Ἡσυχιανὴν γλῶσσαν (ὅμοια τὰ τῆς Σούδα s.v., ταυτότατα ἐν τῷ Ἐτυμ. Μεγάλῳ s.v.) s.v. : «Θετταλικά πτερά. τοῦτο εἴρηται διὰ τὸ πτέρυγας ἔχειν τὰς θεσσαλικὰς χλαμύδας. πτέρυγες δὲ καλοῦνται, αἱ ἐκατέρωθεν γωνίαι, διὰ τὸ εοικέναι πτέρυξι». Ἀκριβῶς. Φαντασθῶμεν μεθ' ἡδονῆς καλὸν ἔφηβον περιστρέψαντα, καθὰ εἰώθει, τὴν χλαμύδα του ὀπισθεν ὥστε ἡ περόνη ὑπολαίμιος νὰ συνέχη ἐμπρὸς αὐτοῦ, καὶ ἐπινοήσωμεν δραστήριον κίνησίν του, καθορῶμεν τὸ λοιπόν, τῶν «πτερύγων» ἀνοιγομένων καὶ τοῦ ἔμπροσθεν

κάλλους ἀπαστράπτοντος, ὅμοιον τὸν περωτὸν πάγκαλλον μείρακα, αὐτὸν τοῦτον τὸν Ἑρωτα, αὐτὴν τὴν ὄπτασίαν τῆς Σαπφοῦς.

Καὶ πάλιν περὶ Θετταλικῶν Πτερῶν ὁ Πολυδεύκης, *Ὀνομαστικόν*, VII, 84: «τὰς δὲ θετταλικὰς χλαμύδας, θετταλικὰ πτερὰ ὠνόμαζον, καὶ ἐντεθετταλίσμεθα ἔλεγον τὸ χλαμυδοφοροῦμεν». Ὁ Στέφανος Βυζάντιος μᾶς περισώζει τὸν ποιητὴν τῆς ἐκφράσεως, s.v. Θεσσαλία (p. 311 Meineke): «...λέγεται καὶ θετταλίζω ὡς δωρίζω, ἀφ' οὗ τὸ ἐντεθετταλίσμεθα παρὰ τῷ Εὐπόλιδι ἐν *Μαρικᾷ* (= Fr. XXIV, vol. II p. 507 Meineke = Fr. 214 PCGr vol. V), τουτέστι χλαμύδα θετταλικὴν φοροῦμεν. <καὶ> θετταλικὸν περόνημα (vel. πτερόν μετὰ τοῦ Salmasius ἢ ἴσως γέρον κατὰ τὰ θετταλικὰ γέρα ὑπὸ Εὐσταθίου ἀμέσως κάτωθι παρατιθέμενα)». Βεβαίως διὰ τὰ παρομοιασθῶν αἱ θετταλικαὶ χλαμύδες ὡς περωταὶ (cf. Διογενιανός, V, 20; Ἀποστόλιος VIII, 88; Μακάριος IV, 68, ἀοριστότερον ἐξηγούμενοι), θὰ ἦσαν ἐπιμηκέστεροι, μεγαλειωδεστέρως, κατὰ μόνιμον φυλετικὸν ἰδίωμα μέχρις ἀγαστῆς χαυνώσεως ἐξικνούμενον, καταπιπτόντων τῶν ἄκρων των πολυπτυχέστερον καὶ βαθύτερον, οὐκ ἄνευ ὑπερβολῆς τινος. Ἄλλως τε, «οἱ δὲ Θετταλοὶ μάλιστα βαθυστολοῦντες» κατὰ Στράβωνα, καὶ τὴν μεγαλόπρεπον ἐπιτηδεύοντες ἔνδυσιν, τραγικά, ἀληθῶς, πρότυπα παρασχόμενοι (Στράβων, XI, p. 530). Καὶ ἄλλως φαίνεται τὰ ἰδιαζεν ἢ χλαμὺς ἐν Θεσσαλία, Εὐστάθιος, *Σχόλια* εἰς Ὀμήρου *Ἰλιάδα* B, 732 p. 331.16: καὶ ὅτι θετταλικὴ ἐλέγετο ἔνθεσις μέγας ψωμός, ὡς Πausanίας δηλοῖ, καὶ θετταλικὰ πτερὰ διὰ τὸ πτέρυγας φησιν (an φασίν?) ἔχειν τὰς θετταλικὰς χλαμύδας, ἅς ἕτερος ρήτωρ (πρόκειται λοιπὸν πρὶν περὶ τοῦ Σοφιστοῦ Πausανίου μᾶλλον) θετταλικὰ γέρα λέγει διὰ τὸ ἔπαθλον ἐν τοῖς ἐκεῖ ἀγῶσι αὐτὰς κεῖσθαι, ὡς λέγει καὶ ὅτι θεσσαλικὸς δίφρος κ.τ.λ.».

Ἄλλ' ἡ ἰδιοτυπία ἐνέκειτο κυρίως εἰς τὸν τρόπον ἐνδύσεως τῆς χλαμύδος. Περιγράφων ὁ Ἀμπελουργὸς τὴν συνήθη Ἡρωοφάνειαν τοῦ Πρωτεσιλάου (Φιλόστρατος, *Ἡρωϊκός*, II, 2 p. 674 Olevius) γράφει: «χλαμύδα ἐνήπται, ξένη, τὸν θετταλικὸν τρόπον, ὡσπερ καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦτο. ἀλουργίς δὲ ἢ χλαμὺς, θείου ἄνθους, ἄρρητον γὰρ τὸ τῆς πορφύρας ἄνθος». Ὁ θεσσαλικὸς

τρόπος δέον νὰ ὀδηγῆ εἰς τὴν τόνωσιν τῶν θετταλικῶν πετρῶν, καὶ προῖον ἐπιμηκεστέρας χλαμύδος τὸ μὲν ὑποθετέον, κατὰ μέσον ὑπερμάζιον δὲ περιπεπερονημένης, ὥστε ἀριδηλοτέρα καὶ ἡ τοῦ σώματος διάπλασις νὰ καθίσταται, περιγραφομένη ὑπὸ αὐτόπτου τοῦ ἀμπελουργοῦ ὀλίγον πρὶν (p. 673 Olearius). – Πάντως ἡ θεσσαλικὴ ιδιότης δὲν ἐνεπόδιζε τὴν ἀναγνώρισιν εἰς αὐτὴν τῆς πρωτοτύπου χλαμύδος. Ἡσύχιος s.v. «ἐντεθετταλίσθαι ἐνκεχλαμυδῶσθαι. σύνηθες γὰρ Θετταλοῖς χλαμυδοφορεῖν», γενικώτερον ἐρμηνεύων τὸ Εὐπολίδειον εὔρημα. Καὶ ὁ Πολυδεύκης Ὀνομ., Χ, 123-4: «καὶ οἱ παρὰ Μενάνδρῳ καννάκαι (πορφυροὶ μάλιστα cf. Πολυδεύκης Ὀν., VII, 11. Τὸ ἀπόσπασμα εἶναι τὸ DIX, vol. IV, p. 332 Meineke. Ἀλλὰ διατί ὁ Μένανδρος ἀντ' Ἀριστοφάνους; v. Σφήκες, 1137) καὶ χειμῶνος σισύραι καὶ τὸ παρ' Ἀριστοφάνη χείμαστρον (Fr. CCLXXXII vol. II, p. 1223 Meineke = Fr. 917 PCGr vol. III.2. Cf. Πολυδεύκης, VII 61; Ἡσύχιος χ 265; καὶ Ἀριστοφάνης, Fr. 791 PCGr)· τὴν χλαῖναν δὲ οὕτως ἐκάλουν οἱ τῆς κωμωδίας ποιηταί, μόνον τὰ παχέα ἱμάτια ταύτης τῆς προσηγορίας ἀξιοῦντες· ὥσπερ καὶ Θεόπομπος ἐν Εἰρήνῃ (Fr. V, ol. II, p. 796 Meineke)

χλαῖναν <δέ> σοι

λαβῶν παχεῖαν ἐπιβαλῶ Λακωνικὴν.

Ὅμηρος δὲ καὶ τὰ λεπτὰ χλαῖνας καλεῖ (ἀλλὰ πρόσσχος Ὀδύσεια, ξ 520: ἐπὶ δὲ χλαῖναν βάλεν αὐτῶ/ πυκνὴν καὶ μεγάλην)· οἱ μέντοι Ἀττικοὶ τὸ λεπτὸν χλανίδα καὶ τὸ ἵππικὸν χλαμύδα, ὡς Θετταλῶν. πρώτην δὲ φασὶ χλαμύδα ὀνομαῖσαι Σαπφῶ κ.τ.λ.», - ὀρθώτατα.

Τὸ εἶδος τοῦ ἐνδύματος ἐκαλεῖτο χλαῖνα ἀδιαφορίστως Ὀμηρικῶς καὶ Ἡρωϊκῶς, ὅτε καὶ ἐλειτούργει ὡς δευτέρον περιφόρημα. Χλαμὺς ὠνομάσθη ὁ βραχύτερος καὶ νεανικώτερος (ἀγωνιστικὸς καὶ ἵππικὸς) τύπος, ὡς μόνη ἐσθῆς χρησιμεύουσα. Ἐπεξετάθη ἡ τοιαύτη χρῆσις του κατὰ τοὺς ἀρχαϊκοὺς χρόνους, περὶ καὶ μετὰ τὴν Σαπφῶ μᾶλλον. Ἐπεχωρίαζεν πρὸ τοῦ παρὰ Θεσσαλοῖς – καὶ δι' αὐτὸ ἡ Λεσβία εἰδικῶς ποιήσις πρώτη τὸ ἐκοίνωσεν. Ἐξ ἄλλου τὸ ἱμάτιον ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐξετόπισεν τὴν χλαῖναν ὡς σεβασμιωτέρα δευτέρα ἢ μόνη

ἔνδυσις προβεβηκότων πως ἀνδρῶν μετὰ τοὺς νεανίσκους, ἐκείνης παραμεινάσης ὡς βαρύτερου καὶ πως τραχυτέρου καὶ ἀγροικότερου φορήματος, δεόντως ὑπὸ τῆς κωμωδίας διαθρουλουμένου. Ἡ χλανίς, ἔμπορος (κατὰ Πολυδεύκην ἀφοῦ τὴν ἀναφέρει ἐδῶ οἶον κατηγορίαν τῆς χλαίνης· ἀλλ' ἀλλαχοῦ ἄλλως) εἶτε, μάλλον, ἱματιώδης, ἐσήμαινε λεπτοῦφαντα ἐνδύματα. Οἱ Ἀθηναῖοι τὸ ἵππικὸν χλαινώδες φόρημα (ταῦτὸν ὄν πρὸς τὸ ἐφηβικὸν) ἀπεκάλουν χλαμύδα, ὡς Θετταλῶν οὔσαν, καὶ ἐκείνων ἀρχῆθεν οὕτω ὀνομαζόντων αὐτήν. (Διὰ τινος ἀνεκτῆς τάσεως τὸ «ὡς Θετταλῶν» ἐν τῷ Πολυδευκείῳ χωρίῳ δύναται νὰ τηρηθῆ ἀναλλοίωτον.) - Ἄλλ' ἡ χλαμὺς ἐξελιχθη ἀργότερον, διαφοροποιηθεῖσα κατὰ τὸ Μακεδονικὸν πρότυπον. Ὅπερ συνίστατο εἰς τὴν κατὰ τὴν φόρησιν ἐξίσωσιν τῶν κάτω ἄκρων, ἄνευ περὺγων ἐκ γωνιῶν καὶ ἀναδιπλώσεων ἢ ἄλλου ἀνισασμοῦ κατὰ τὰ ἐμπρὸς καὶ τὰ ὀπίσω. Τοῦτο ἐπιτυγχάνεται διὰ κυκλοτεροῦς σχηματισμοῦ τῆς κάτω μακρᾶς πλευρᾶς, ἰδίως κατὰ τὰς γωνιώδεις ἀπολήξεις καὶ ἀκρότητάς της, τῆς ὅλης ὁμοιογενείας τότε τονιζομένης καὶ ὑπὸ σημαντικῆς βραχύνσεως ὡς καὶ κυκλώσεως τοῦ περιλαιμίου ἄκρου, τοῦ συνολικοῦ σχήματος ἀπεργαζομένου οὕτω πως: ἐπὶ δύο ὁμοκέντρων περιφερειῶν σύρατε δύο ἀκτίνας σχηματιζούσας ἀμβλεῖαν γωνίαν – καὶ ἔχετε χλαμυδοειδῆ τὴν ἐπιφάνειαν τὴν ὀριζόμενην ὑπὸ τῶν δύο περιφερειῶν καὶ τῶν δύο ἀκτίνων.

Πλὴν τῶν εἰκαστικῶν μαρτυρήσεων, εὐτυχῶς συνεργεῖ εἰς τὴν τεκμηρίωσιν τὸ σχῆμα τῆς Ἀλεξανδρείας. Διότι κατὰ Plinius, *Nat. Hist.*, V, 10 (62): “Sed iure laudetur in litore Aegyptii maris Alexandria, a Magno Alexandro condita in Africae parte ab ostio Canopico XII p. iuxta Mareotim lacum, qui locus antea Rhacotes nominabatur. Metatus est eam Dinochares architectus pluribus modis memorabili ingenio XV p. laxitate incesso ad effigiem *Macedonicae chlamydis orbe gyrato lacinosam, dextra laevaue anguloso procursu*, iam tum tamen quinta situs parte regiae dicata”. Τμῆμα κύκλου βεβαίως τὸ σχῆμα διὰ τῶν εὐθειῶν ἄκρων γωνιωδῶς περατούμενον καὶ πολυπτυχῆς περὶ τὰς κυκλοτερεῖς, ἰδίως δὲ τὴν μακρὰν, πλευρᾶς. Καὶ ὁ Πλούταρχος συνεπιμαρτυρεῖ, *Ἀλέξανδρος*, XXVI: «Ὡς

οὖν εἶδε (ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος) τόπον εὐφυῖα διαφέροντα (ταινία γάρ ἐστιν ἰσθμῶ πλάτος ἔχοντι σύμμετρον ἐπιεικῶς διείργουσα λίμνην τε πολλήν καὶ θάλασσαν ἐν λιμένι μεγάλῳ τελευτῶσαν), εἰπὼν, ὡς Ὅμηρος ἦν ἄρα τά τε ἄλλα θαυμαστὸς καὶ σοφώτατος ἀρχιτέκτων (τὸν εἶχεν ἰδεῖ εἰς τὸν ὕπνον του προσκαλούμενον καὶ ὑποδεικνύοντα), ἐκέλευσε διαγράψαι τὸ σχῆμα τῆς πόλεως τῷ τόπῳ συναρμόττοντας. Καὶ γῆ μὲν οὐ παρῆν λευκή, τῶν δὲ ἀλφίτων (κατὰ μακεδονικὸν ἔθιμον) λαμβάνοντες ἐν πεδίῳ μεσαγγείῳ κυκλοτερῆ κόλπον ἤγον, οὗ τὴν ἐντὸς περιφέρειαν εὐθειῖαι βάσεις ὥσπερ ἀπὸ κρασπέδων εἰς σχῆμα χλαμύδος ὑπελάμβανον ἐξ ἴσου συνάγουσαι τὸ μέγεθος». Ἀκριβῆς περιγραφή. Ἴσαι αἰ εὐθειῖαι πλευραί, ἀπὸ τῶν κρασπέδων τῆς χλαμύδος, τῶν κάτω ἄκρων δηλαδὴ ἀνοιγομένων, συνέσφιγγον τὴν ἐντὸς περιφέρειαν. Ἦσαν δὲ στεναί: Διόδωρος, Βιβλ. Ἰστ., XVII, 52: «ἀνὰ μέσον γὰρ ὧν (sc. ὁ περίβολος τῆς πόλεως) μεγάλης λίμνης καὶ τῆς θαλάσσης δύο μόνον ἀπὸ τῆς γῆς ἔχει προσόδους στενάς καὶ παντελῶς εὐφυλάκτους. Τὸν δὲ τύπον ἀποτελῶν χλαμύδι παραπλήσιον κ.τ.λ.». Σύμφωνα καὶ τὰ τοῦ Στράβωνος, XVII, p. 793: «Ἔστι δὲ χλαμυδοειδὲς τὸ σχῆμα τοῦ ἐδάφους τῆς πόλεως· οὗ τὰ μὲν ἐπὶ μῆκος πλευρά ἐστι τὰ ἀμφίκλυστα (δηλαδὴ τὰ βρεχόμενα ὑπὸ τε τῆς θαλάσσης καὶ τῆς λίμνης ἐκατέρωθεν), ὅσον τριάκοντα σταδίων ἔχοντα διάμετρον, τὰ δὲ ἐπὶ πλάτος οἱ ἰσθμοί, ἑπτὰ ἢ ὀκτὼ σταδίων ἐκάτερος, σφιγγόμενος τῇ μὲν ὑπὸ θαλάττης, τῇ δ' ὑπὸ τῆς λίμνης». Ἀμφίκλυστοι εἶναι αἱ ἐπιμήκεις, κυκλοτερεῖς πλευραί, ἐπὶ πλάτος δὲ αἱ εὐθειῖαι πλευραὶ δι' ὧν ἐπικοινωνεῖ πρὸς ξηρὰν ἢ πόλιν ἰσθμοειδῶς. Αἱ τελευταῖαι σφίγγονται ὑπὸ τε τῆς παρακειμένης λίμνης καὶ τῆς θαλάσσης οὕτως ὥστε ἐνῶ ἢ κατὰ τὸ μέσον ἀπόστασις τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν νὰ φθάσῃ τὰ 5.5 km (≈ 30 στάδια), εἰς τὰ ἄκρα στενοῦται κατὰ πλάτος εἰς μόλις ὑπὲρ τὸ 1 km (7-8 στάδια). Κατ' αὐτὰ ταῦτα καὶ ἡ συνόλη οἰκουμένη κατὰ τὸν Στράβωνα (ἀπὸ τῶν ἄκρων τῆς Ἰβηρίας ἐπὶ τὰ ἄκρα τῆς Ἰνδικῆς) διπλασία ὡς ἔγγιστα οὔσα κατὰ τὸ μῆκος ἢ κατὰ τὸ περὶ ἐν μέσῳ πλάτος (φέρει κατὰ τὸν μεσημβρινὸν διὰ Βορυσθένους καὶ Ρόδου), χλαμυδοειδῆς συναπαρτίζεται διὰ τὴν ἐν σφαίρᾳ καμπύλωσιν τῶν ἰσημερινῶν. «λέγεται δὲ καὶ χλαμυδοειδὲς πῶς τὸ σχῆμα· πολλὴ γὰρ συναγωγὴ

τοῦ πλάτους πρὸς τοῖς ἄκροις εὐρίσκεται, καὶ μάλιστα τοῖς ἔσπερσι, τὰ καθ' ἕκαστα ἐπιόντων ἡμῶν» (II, p. 116 in m.). –

Δι' εἰκαστικῆς μαρτυρίας βεβαιοῦται καὶ χλαμυδοειδῆς τύπος, τὴν μὲν πέζαν καμπυλῶν, ιδιαίτατα κατὰ τὰ ἄκρα, πρὸς ἰσοῦσιν ἰσότησιν, τὸ δὲ περιλαίμιον εὐθύτερον ἀπολειπόμενος ὡς κρίνεται ἐκ τῶν ἄνω σχηματιζομένων πολλῶν πτυχώσεων καὶ ἀναδιπλώσεων ἐκ περισσείας μήκους. –

Μακεδονικὸς λοιπὸν τύπος χλαμύδος (cf. Ἀρριανός, *Ἀλεξ. Ἀναβ.*, VII, 9) ὁ ἰσόπεζος καὶ κυκλοτερῆς κάτω – καὶ τοῦτ' ἐστὶν τὸ «εἰς τέλειον περὶ τὰ κάτω συνῆκται» τῶν Διδυμείων τοῦ Ἀμμωνίου, καθαρῶς ἀντιτιθέμενον πρὸς τὸ εἰς ὀξὺ ἀπολήγουσα τῶν προαναφερθέντων ὁμηρικῶν σχολίων (καὶ τοῦ θεσσαλικοῦ τύπου). Ὡστε ἐν κατακλειδί, ὅταν ὁ Δίδυμος διαφοροποιεῖ σθεναρῶς τὴν χλαμύδα ἀπὸ τὴν χλαῖναν, διαχωρίζει τὴν ὑστέραν καὶ μακεδονικὴν χλαμύδα ἀπὸ τῆς προτέρας, θεσσαλογενοῦς, τῆς τελευταίας βασικῶς συμπιπτούσης κατὰ τὸ ὀρθογώνιον σχῆμα καὶ τὴν συνεπομένην γενικὴν ἰδέαν πρὸς τὴν ἡρωϊκὴν, λοιπὸν, χλαῖναν. Τὴν ταύτισιν αὐτὴν ἐμμέσως συμπεραίνομεν καὶ ἐκ τῆς Βακχυλιδείου παραστάσεως τοῦ ἡρωϊκοῦ Θησέως ἐπερχομένου εἰς φιλαγλάους Ἀθήνας, ἐν Διθυράμβῳ XVIII, 46 sqq.:

Δύο οἱ φῶτε μόνους ἀμαρτεῖν
 λέγει, περὶ φαιδίμοισι δ' ὤμοις
 ξίφος ἔχειν <ἐλεφαντόκωπον>
 ξεστοὺς δὲ δύ' ἐν χέρεσσ' ἄκοντας
 κηῦτυκτον κυνέαν Λάκαι –
 ναν κρατὸς πέρι πυρσοχαίτου·
 στέρνοις τε πορφύρεον
 χιτῶν' ἄμφι, καὶ οὐλιον
 θεσσαλὰν χλαμύδ' ὀμμάτων δὲ
 στίλβειν ἀπο Λαμνίαν
 φοίνισσαν φλόγα· παῖδα δ' ἔμμεν
 πρώθηβον, ἀρηῖων δ' ἀθυρμάτων

μεμνᾶσθαι πολέμου τε καὶ
χαλκεοκτύπου μάχας·
δίζησθαι δὲ φιλαγλάους Ἀθήνας.

Δύο ἐνδύματα. Παχυτέρα ἢ χλαμὺς καὶ δεύτερον φόρημα ἐπὶ τὸν χιτῶνα - ἠρωϊστί. Χλαῖναν βεβαίως θὰ τὴν ὀνομάτιζεν ὁ Ὅμηρος. –

Τὴν μακεδονικὴν καὶ ἑλληνιστικὴν, μετὰ ταῦτα δὲ εὐνοήτως ἐπικρατήσασαν εἰς τοὺς μετὰ Χριστὸν αἰώνας κλειστοτέρας ἠθικῆς, ἐννοεῖ τὸ *Ἐτυμ. Μέγα* s.v. «χλαῖνα· παρὰ τὸ χλιαίνειν (ἀντὶ τοῦ “θερμαίνειν”), ὃ ἐστὶ θερμαίνειν· οὕτως Ἡρωδιανὸς ἐν Ἐπιμερισμοῖς (κατὰ τὴν ἀρχικὴν λοιπὸν χρῆσιν καὶ ἢ σημασίᾳ), χλίανα καὶ χλαίνα. λέγεται μὲν χλαῖνα, τὸ παχὺ καὶ χειμερινὸν ἱμάτιον (καὶ οὕτως ὁ Μοῖρις ὁ Ἀττικιστῆς: «χλαῖνα Ἀττικοί, ἱμάτιον χειμερινὸν Ἑλληνας». Ὁ δὲ Ἡσύχιος s.v. «χλαῖνα· χλαμὺς (pro χλαμῖς – sic –, βέλτιον ἢ χλανίς)· ἢ ἱμάτιον χειμερινόν, ἀπὸ τοῦ χλιαίνειν, ὃ ἐστὶ θερμαίνειν», τὰς δύο ἐξελίξεις τοῦ ἠρωϊκοῦ φορήματος συμπαραθέτων, τὴν τῆς Θεσσαλικῆς, ἐφηβικῆς καὶ ἰππίας χλαμύδος καὶ τῆς βαρυτέρας καὶ μεγαλυτέρας ὑστέρου χλαίνης. Τὴν συχνὴν σύγχυσιν μεταξὺ χλαμύδος καὶ χλανίδος ἀποκρουστέον διὰ τε τῆς σαφοῦς ιδιότητος τῆς πρώτης καὶ τοῦ χαλαρωτέρου, ἀλλὰ λεπτοῦφάντου πάντως καὶ ἀπόρπου ἱματιώδους κυρίως χαρακτῆρος τῆς δευτέρας)· χλανίς δέ, τὸ λεπτότατον καὶ μαλακὸν καὶ τρυφερὸν (κατὰ τὰ παρατεθέντα ἐκ Πολυδεύκου ἀνωτέρω). Χλαμὺς δὲ τὸ περιφερὲς καὶ κυκλοειδές, τὸ ἐν τῇ συνηθείᾳ (vel παρ’ ἡμῖν in altero manuscr.) λεγόμενον σαγομάντιον, ὅπερ φοροῦσιν οἱ κηροφόροι. Ὅμοίως παρὰ τὸ χλιαίνω χλιαμὺς καὶ χλαμὺς». Ταυτόσημα καὶ τὰ τοῦ *Ἐτυμ. Gudianum* s.v., πλὴν ὅτι χωρίζει τὸ σαγομάντιον ἀπὸ τοῦ “ὅπερ φοροῦσιν οἱ κηροφόροι”.

Τὸ σαγομάντιον εἶναι τὸ τοῦ Κυρίλλου προρρηθὲν κυκλομάντιον ἀναμφισβητήτως. Μάντιον εἶναι ἐν Βυζαντίῳ χλαινώδης ἐπενδύτης, Ἰταλικῆς φαίνεται προέλευσης, e.g. εὐρίσκω ἐν Meursius, *Glossarium Graeco-Barbarum Abbreuiatum* «Μαντέλω. Italicum. Mantello. Pallium. Πέπλον». Τὸ σαγομάντιον ἦτο τοιοῦτον τι, στρατιωτικῆς χρήσεως, ἢ γνωστὴ, κυκλοτερῆς, στρατιωτικὴ χλαῖνα.

Labbaeus, *Glossaria Graeco-Latina*, s.v. «Σάγος: Sagus, sagum». Διὰ τὸ πολεμικὸν τοῦ Λατινικοῦ ὄρου cf. Cicero *ad Fam.*, VII, 10, 2; Caesar *Bell. Civ.*, I, 75; Livius X, 30 *sub fin.*; cf. saga sumere, ad saga ire, in sagis esse, saga ponere. Καὶ πρὸ πάντων v. Nonius Marcellus, *De Compendiosa doctrina*, XIV, p. 538 Müller “*Sagum*; vestimentum militare. Sallustius *Hist. lib. II* (59): ‘occurrere duci et proelium accendere, adeo uti Metello in sagum, Hirtuleio in brachium tela venirent’. – Vergilius *lib. VIII* (660):

virgatis lucent sagulis. -

M. Tullius ad *Caesarem Iuniolem lib. I* (fr. 16): ‘pridie nonas Februarias cum ad te litteras mane dedissem, descendi ad forum sagatus, cum reliqui consularis togati vellent descendere’. – Varro *Virgula Divina* (569):

cum neque aptam mollis umeris *fibulam* sagus ferret. -

Sisenna *Historiarum lib. III* (12): ‘senatus auctoritate sagaria + nunc’ (διορθωτέον εἰς saga ponunt, ἢ induunt ἢ renuunt ἢ, ἀπλῶς, sumunt – διὰ τοὺς προτείναντας ἰδὲ ed. Lindsay)”. Βεβαίως ἐπρόκειτο περὶ ἐμπορομένης ἐπωμίας χλαίνης ὡς τὸ Οὐαρρώνειον ἀπόσπασμα σαφῶς διδάσκει. Διὰ τὸν ἑλληνικὸν χαρακτήρα τοῦ Λατινικοῦ ὀνόματος καὶ πράγματος, περὶ Ρωμαϊκοῦ ὅμως ἱστορήματος v. Πλούταρχος, *Βασιλέων Αποφθέγματα καὶ Στρατηγῶν, Σκιπίων ὁ Νεώτερος*, 16 p. 201 C: «αὐτὸς δὲ σάγον ἐμπεπορημένος μέλανα περιήει, πενθεῖν τὴν τοῦ στρατεύματος αἰσχύνην λέγων», τακτοποιῶν ἄτακτον στρατόπεδον. Ἴδου καὶ ἡ πόρπη, χλαῖναν ἀναντίρρητον ποιούσα τὸν σάγον. Παρόμοιον θὰ ἦτο καὶ τὸ κλασσικὸν σᾶγμα (cf. Ἀριστοφάνης, *Σφήκες*, 1142; *Ἀχαρνεῖς* 574). Βεβαίως καὶ τοῦτο καὶ ἡ συναφὴς σάγη, ἐν τέλει, καὶ ὡς σάγματα χλαμυδοειδῆ τὸ σχῆμα ἦσαν.

Ἐπανίω εἰς τὰ τοῦ σπουδαίου Διδύμου. – «Καὶ τοὺς χρησαμένους πολὺ [καὶ] ἀπ’ ἀλλήλων διεστάναι». Ἐὰν ὑγιές, ὅπερ ἀμφιβάλλω, τὴν διαφορὰν τῶν εἰς ἀρχαίκοις καὶ κλασσικοῦς χρόνους χρωμένων τῶν ἀντιστοίχων φορημάτων θὰ πρέπει νὰ ὑποδηλοῖ, τὸν μὲν μανδύαν μειρακίων καὶ νέων ἰππέων ἐπιτηδευομένων αὐτόν, τὴν δὲ χλαῖναν γεροντωτέρων καὶ ἀγροικοτέρων πρὸς θερμασίαν ἐνδυομένων. Τὰς ὑπὸ τοῦ Διδύμου ἐπικαλουμένας μαρτυρίας τῶν Ἀριστοτέλους (τὸ ὅλον Διδύμειον παρέχει ὁ V. Rose ὡς Fr. 500 τοῦ

Ἀριστοτέλους), Φυλάρχου καὶ Πολέμωνου δὲν γνωρίζομεν, ἀλλ' οὐδεμία δυσκολία θὰ παρείχετο νὰ ἐπισημανθοῦν διαφοραὶ ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν προκαθορισθέντων. –

Νεανικὸν κατ' ἐξοχὴν ἔνδυμα, ἀγωνιστικὸν καὶ ἵππικόν, ἢ χλαμῦς ἐφορεῖτο μετ' ἐφηβικῆς χάριτος καὶ αὐταρεσκειᾶς εἰς δαίμωνισιν σφύζοντος κάλλους. Πολλάκις, κατ' ἄκρην ἐπίδειξιν, ἐμπορπωμένη περιελίσσετο περὶ τὸν ἀριστερὸν βραχίονα καὶ χεῖραν, γυμνοῦσα τὸ στίλβον σῶμα, οἷον εἰ ἀσπίδοειδῶς προφυλάσσουσα τὴν πολὺτιμον καλλονὴν του. Οὕτως, πλὴν ἀναριθμῶν εἰκονικῶν διακηρύξεων, παρίσταται ὁ Ἑρμῆς τῆς ἀμφιθεατρικῆς ἀναπαραστάσεως τῆς Ἀλεξανδρείου κρίσεως ἐν Ἰδῆ, ὅπου, μεταξὺ ἄλλων (Apuleius, *Metamorphosem* X, 233): “Adest luculentus puer nudus, nisi quod *ephebica chlamyda sinistrum tegebat humerum*: flavis crinibus usquequaque conspicuus, et, inter comas, eius aureae pinnulae cognatione simili sociatae, prominebant, quem caduceum et virgula *Mercurium* indicabant”. Ὁ πτερωτὸς Ἑρμῆς, νέον μειράκιον. Ὁ μανδύας ἀντιθέτως ὡς ἐπενδύτης καὶ δεύτερον φόρημα ἦτο μακρὸς καὶ ὕστερον πλησιέστερος πρὸς τὴν πρώτην χλαῖναν. *Op. cit.* XI p. 256 *sub fin.*: “Namque in ipso aedis sacrae meditullio, ante Deae simulacrum constitutum tribunal ligneum jussus superstiti, byssina quidem, sed floride depicta, veste conspicuus. Et humeris dependebat, pone tergum, *talorum tenuis, pretiosa chlamyda*”. Βραχυτέρα θὰ ἦτο ἢ ἐπενδυτικὴ χλαμῦς τοῦ Βαθύλλου, πρὸ τοῦ ὁποῖου ἐκστασιάζεται ὁ Apuleius, *Floridorum* II, 15: “Adolescens est visenda pulchritudine, crinibus fronte parili separatu per malas remulsis: pone autem coma prolixior interlucentem cervicem scapularum finibus obumbrat. Cervix suci plena, malae uberes, genae teretes, ac medio mento lacuna, eique prorsus citharoedicus status, Deam conspiciens, canenti similis, tunicam picturis variegatum deorsus ad pedes dejectus ipsos, Graecanico cingulo; *chlamyda velat utrumque brachium adusque articulos palmarum*”. Ἐπιπτε ἐδῶ ὁμοιομορφώτερον καὶ ἰσομετρικώτερον ἐκατέρωθεν ἢ χλαμῦς κατὰ ἀρχαϊκὸν τε καὶ κιθαρωδικὸν νόμον.

Λαμπρῶς περιγράφει τὴν μειρακιώδη ἀθλητικὴν ἡλικίαν καὶ ἐπιδεικτικὴν συνήθειαν ὁ Martianus Capella, *De Nuptiis Philologiae et Mercurii*, I, 5 (pp. 22-3 Kopp), περὶ Ἑρμοῦ πάλιν, γράφων: "...praesertimque quod palaestra crebrisque discursibus exercitum corpus lacertosis in juvenalis roboris excellentiam toris virili quadam amplitudine renidebat. Ac iam pubentes genae seminudum eum incedere, *chlamydeque* indutum *parva*, *invelatumque cetera*, *humerorum cacumen obnubere*, sine magno Cypridis risu non sinebant". Ἀκριβῆς περιγραφή τῆς ἐπιδεικτικῆς φορήσεως τῆς χλαμύδος ὑπὸ τῶν καλῶν, περιστραμμένης περὶ τὸν λαιμὸν καὶ ἐπικρεμαμένης ὀπίσω, ὥστε πλὴν ἐλαχίστου μέρους τοῦ τραχήλου κατ' ἀνάγκην κρυπτομένου, πάντα τὰ ἐξαίσια νὰ ἀποκαλύπτονται στίλβοντα καὶ γαννύμενα.

Τὴν προσοχὴν μεθ' ἧς οἱ ἔφηβοι ἐπεμελοῦντο τῆς φορήσεως τῆς χλαμύδος θειάζει ὁ Ovidius ἐπὶ τοῦ Ἑρμοῦ βεβαίως καὶ πάλιν, *Metamorphoseon*. II, 730 sqq.:

vertit iter coeloque petit terrena relicto
 nec se dissimulate; *tanta est fiducia formae*.
 quae quamquam iusta est, cura tamen adjuvat illam
 permulcetque comas, *chlamydemque*, ut pendeat apte,
 conlocat, ut limbus totumque appareat aurum,
 ut teres in dexa, quae somnos ducit et arcet,
 virga sit, ut tersis niteant talaria plantis.

Limbus εἶναι διακοσμητικὸ περιθώριο - ὤα - τῆς χλαμύδος. Cf. περὶ τοῦ ὑφάσματος τῆς Ἀράχνης κατὰ τὸν δεξιότεχνικὸν μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς Ἀθηνᾶς ἀγῶνα, *op. cit.*, VI, 127: "*ultima pars telae, tenui circumdata limbo etc.*". Καὶ ἐπὶ τοῦ Βιργιλιανοῦ, *Aeneis* IV, 137

Sidoniam picto chlamydem circumdata limbo,
 ὁ Servius παρατηρεῖ: "Limbus est sicut supra (II, 616) diximus fascia, quae ambit extremitatem vestium, secundum antiquum ritum ut (V, 250):

Victori chlamydem auratam, quam plurima circum
 purpura maeandro duplici Muliboea cucurrit, etc.

Εἰς *Aeneis* II, 615-6:

jam summas arcis Tritonia (respice) Pallas
insedit, *nimbo* effulgens et Gorgone saeva,

ἐπὶ τοῦ ὁποῖου σχολιάζει ὁ Servius: “*Nimbo effulgens: nube divina; est enim fulgidum lumen quo deorum capita cinguntur; sic etiam piragi solet* (ἐξ οὗ ὁ Χριστιανικὸς στέφανος ἀγιότητος). *Alli limbo legunt, ut (IV, 137): Sidoniam picto chlamydem circumdata limbo. Et est pars vestis extrema, quae instita dicitur. Ut Horatius I Sat., II, 29: Quarum pulsata talos tegit instita veste*”.

Δι’ ἄλλην ὀβιδιανὴν περιγραφὴν ἀνατολίζοντος, νῦν, νεανίσκου, παράλληλον πρὸς τὴν ἀνωτέρω τοῦ Ἑρμοῦ, cf. *op. cit.* V, 47 sqq.:

_____ erat Indus Athis, quem flumine Gange
edita Limmaee vitreis peperisse sub undis
creditur, egregious forma, quam divite cultu
augebat, *bis adhuc octonis integer annis;*
indutus chlamydem Tyriam, quam limbus obibat
aureus; ornabant aurata monilia collum;
et madidos myrrha curvum crinale capillos. –

Ἡ σύνδεσις τῆς χλαμύδος πρὸς τὴν μειρακιώδη ἡλικίαν ἦτο τόσοσ στενή ὥστε ὁ Θεόκριτος νὰ ἀναφέρεται εἰς τὸ ἔνδυμα ὡς εἴματα ἐφαβικά (XXIII, 56). Cf. ἐπίσης Πλούταρχος, *Ἐρωτικός*, 752F καὶ 754F. Τοῦ τελευταίου τὸ «ἐν τῇ χλαμύδι καὶ τῇ διβολίᾳ” παρουσιάζει τινὰ φαινομένην δυσκολίαν κατὰ τὸ δεῦτερον σκέλος. Δὲν φαντάζομαι νὰ γίνεταῖ ἐδῶ λόγος περὶ διβόλου χλαίνης (Πολυδεύκης Ὀν., VII, 47 καὶ Ἡσύχιος s. vv. Δίβολον, διβόλους χλαίνας καί, ἰδίως s.v. διπλοῖδα). Πρὸς τι ἢ βαρεῖα χλαῖνα ὑπ’ ἐφήβου κομιζομένη; Διὰ μεταγυμνασιακὴν θερμασίαν; Ἄπαγε. Ὡστε ἢ τὴν πόρπην νοητέον (κατὰ τὴν *δίβολον περόνην* τοῦ Θεοδωρίδα, *supra*) τοῦ μειρακίου γυμνοῦ ὅλως βαδίζοντος κατὰ χειρᾶν κρατοῦντος λυτὴν τὴν χλαμύδα καὶ χωριστὴν τὴν περόνην· ἢ περὶ

τῶν συνήθων δύο ἀκοντίων ὑποθετέον, στρατιωτικώτερον τοῦ ἐφήβου προϊόντος ἐπὶ τὰς ἀσκήσεις. –

Πομπικῶς οἱ ἔφηβοι ἐπεδεικνύοντο, διαλάμποντες κάλλους, βεβαίως πανταχοῦ. Διὰ τὰ Παναθηναῖα cf. Ἡλιόδωρος, *Αἰθιοπικά*, I, 10: «Παναθηναίων τῶν μεγάλων ἀγομένων, ὅτε τὴν ναῦν Ἀθηναῖοι ἐπὶ γῆς τῇ Ἀθηνᾶ πέμπουσιν, ἐτύγχανον μὲν ἐφηβεύων, ἄσας δὲ τὸν εἰωθότα παιᾶνα τῇ θεῶ καὶ τὰ νενομισμένα προπομπεύσας, ὡς εἶχον στολῆς, αὐτῇ χλαμῦδι καὶ αὐτοῖς στεφάνοις ἔρχομαι οἴκαδε ὡς ἐμαυτόν». Καὶ διὰ τὴν ἔφιππον πομπεῖαν, οἷα καὶ ἐν τῇ Παρθενωνείῳ τῶν μετοπῶν ὑπεροχῇ ἀριδιήλως καταυγάζεται, ἴδε *op. cit.*, III, 3: τὰ κατὰ τὴν Δελφικὴν τῶν Πυθίων πομπεῖαν: «...ἕως κατόπιν ἐφήβων ἵππικὸν καὶ ὁ τούτων ἵππαρχος ἐκλάμψας ἀκοῆς κρείττονα πάσης τὴν τῶν καλῶν θέαν ἀπέδειξεν. Ὁ μὲν οὖν ἀριθμὸς τοὺς ἐφήβους εἰς πεντήκοντα συνέταπτεν, ἐμέριζε δὲ πέντε καὶ εἴκοσιν ἑκατέρωθεν, μεσεύοντα τὸν ἀρχιθέωρον δορυφοροῦντες. Κρηπὶς μὲν αὐτοῖς ἱμάντι φοινικῶ διάπλοκος ὑπὲρ ἀστράγαλον ἐσφίγγετο, χλαμῦς δὲ λευκὴ περόνη χρυσεῇ πρὸς τοῖς στέρνοις ἐσφήκωτο, τὴν εἰς ἄκρον πέζαν κυανῇ τῇ βαφῇ κεκυκλωμένη. ἡ δὲ ἵππος θετταλικὴ μὲν πᾶσα, καὶ τῶν ἐκεῖθεν πεδίων τὸ ἐλεύθερον βλέπουσα (τὸν γὰρ χαλινὸν ὅσα μὲν δεσπότην ἤρνεῖτο, διαπτύουσα καὶ θαμὰ προσαφρίζουσα, ὡς δὲ τὸν νοῦν ὑψηγούμενον τοῦ ἀναβάτου φέρειν ἠνείχετο), φαλάροις δὲ καὶ προμετωπιδίοις ἀργυροῖς καὶ ἐπιχρῦσοις ἐξησκημένη, καθάπερ ἀγώνισμα τῶν ἐφήβων τοῦτο πεπονημένων». Προσπερόνησις τῆς χλαμῦδος ἐπιμάζιος ἀνεμιζούσης ἐλευθέρως ὀπίσω. Μεταφράζεται εἰς λέξεις ἢ ἐντύπωσις τῶν ἀμιμήτων εἰκόνων τῆς τοῦ Παρθενῶνος Παναθηναϊκῆς πομπῆς. –

Κατὰ τὸ νεανικόν, καὶ τὸ τῶν ἐφηβικῶν ὠριμωτέρων διὰ τὴν ἥβην παιγνίων· ὅθεν τὸ περιβόητον ὑπὸ μιᾶ χλαμῦδι κοιμᾶσθαι, ἀγνώως μὲν καὶ ἀχαρίτως κατὰ τὴν μίαν ἐκείνην περιβόητον διὰ τὸ Πλατωνικὸν Συμπόσιον νύκτα κοινὴν Σωκράτους τε ἐραστοῦ καὶ Ἀλκιβιάδους ὠραίου, ἡδονικῶς δὲ καὶ κεχαρισμένως εἰς μυρίας ἄλλας ἀναμφιβόλως συνευρέσεις ἀνδρωδεστέρας καὶ

ἐφηβικωτέρας ἀρρενότητος. (Cf. Λουκιανός, *Βίων Πρᾶσις* XV; Ἑρωτες XLIX ; μύρια ὄσα).

Αἱ πολυτελεῖς ἑλληνικαὶ χλαμύδαι (Χαρίτων, *Τῶν περὶ Χαιρέαν καὶ Καλιρρόην*, Δ, γ, p. 68 d' Orvillius) μνημονεύονται καὶ ὑπὸ J. Capitolinus, *Pertinax*, 8, p. 550 (ed. Variorum 1671) ὅπου ἀντιτίθενται πρὸς τὰς στρατιωτικὰς, κατὰ τὴν πώλησιν τοῦ ἐνδυματολογίου τοῦ Κομμόδου μετὰ τὸν θάνατόν του: “*purpureasque chlamydes Graecanicas atque castrenses*”. Αἱ δευτέραι βεβαίως ἦσαν αἱ κοινότεραι κατὰ τοὺς Ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους καὶ οὕτω ὀνομάζονται ἄνευ προσδιορισμοῦ, cf. Aelius Lampridius, *Alexander Severus*, 67 (p. 1043 ed. var.): “*et tu eos (sc. αὐλικοὺς εὐνούχους) eo loci habes ut nee chlamyde uti jusseris, sed necessitatibus domesticis delegaris*”. Τὸ 382 μ.Χ. ἐξηθύνθη πρὸς Πανγκράτιον, *Praefectum urbis*, κοινὸν edictum τῶν αὐτοκρατόρων Gratianus, Valentinianus καὶ Theodosius διασωζόμενον ἐν τῷ Θεοδοσιανῷ Κώδικι XIV, 10, οὗ ἡ ἀρχή: “*Sine exceptione temporis matutini, duntaxat intra moenia constitutus, nullus senatorum habitum sibi vindicet militarem, sed chlamydis terrore(!) deposito, quieta coloborum (ἔσωρούχων) ac penularum (ἐξωρούχων) induat vestimenta*”. Ἀντιθέτως ἦτο πολυτελής ἑλληνικὴ χλαμὺς τὴν ὁποίαν ἐφόρει ὁ ἔνδοξος Νέρων ἐπανιῶν ἐκ τῶν ἐν Ἑλλάδι μουσικῶν ἀγώνων τοῦ στεφανηφόρος θριαμβευτῆς, Suetonius, *Nero*, 25: “*Sed et Romam, eo curru quo Augustus olim triumpharevat, et in veste purpurea (sc. πρῶτον χιτῶνα), distinctaque stellis aureis chlamyde, coronamque capite gerens Olympiacam, dextra manu Pythiam, praeunte pompa ceterarum cum titulis, ubi et quos, quo cantionum, quove fabularum argumento vicisset κ.τ.λ.*”. Βεβαίως καὶ ἕτερα πορπωτὰ φορῆματα ἐσυνηθίζοντο κατὰ τοὺς ὑστέρους ρωμαϊκοὺς χρόνους (cf. e.g. Σούδα s.v. ἐφεστρίς), ἀλλὰ δὲν θὰ ἐπεκταθῶ ἐπὶ τούτων. –

Ἡ ἵππικὴ χρῆσις τῆς χλαμύδος εἶναι γνωστὴ καὶ παρ' Ἑλλήσι, τῆς Θεσσαλίας εἰς ἀμφοτέρω, ἵππους καὶ χλαμύδας, προεδρευούσης. Ἀλλὰ καὶ οἱ ὄδοιπόροι νεανίαί, διὰ τὸ εὐχρηστον καὶ κατάλληλον τοιούτου ἀπλοῦ καὶ μονήρους ἐνδύματος καλύπτοντος ἀνεμποδίστως τὸν κόπον τοῦ σώματος,

ἐχρησιμοποιοῦν αὐτὰς νεανικῶ τρόπῳ. Οὕτω καὶ ὁ Λάκων κῆρυξ ἐν Ἀριστοφάνους, *Λυσιστράτη*, 982 sqq., κονισαλικῶς ἐν πελωρία στύσει προσβαίνων ὑπὸ τὴν χλαμύδα δοροειδῶς προτεινομένη, «προβάλλει τὴν χλαμύδα» ἐκτείνων καὶ μεταστρεφόμενος αὐτὴν ἐμπροσθεν διὰ τῆς χειρὸς ἵνα πῶς ἐπισκεπάσῃ τὴν ἀνδρώδη του ἔντασιν - ἀλλ' εἰς μάτην.

Ἐξ ἀντιθέτου, ἀνατολικῆς ἀβρότητας ἄγριον δέρμα ἢ διονυσιακὴ Νεβρίς χλαμυδοποιεῖται φορουμένη ἐπὶ πέπλου πορφυροῦ ὑπὸ τοῦ Βάκχου αὐτοῦ ἐν τῷ 2^ῳ ἐπιγράμματι τοῦ Πρόκλου (p. 34 ed. Vogt), vv. 5-6:

βαπτὰ δὲ πέπλα φέροντα κατὰ χροὸς αἵματι κόχλου

καὶ στικτὴν νεβρίδων ἀμφικρεμῆ χλαμύδα,

ὅπου ὀρθῶς ὁ πρῶτος ἐκδόσας d' Orville (*Animadersiones ad Charitonem*, p. 434) διορθοῖ εἰς χλαμύδα τὴν χειρογραφικὴν ἀβουλίαν: χλαμ(ν)ίδα. –

Διελάλησα τὰ περὶ ἐφηβικῆς ἐπιδεικτικότητος ἀνωτέρω. Ἄλλ' ὅπου καιρὸς εἰς φιλάρεσκον αὐτοφάνειαν στίλβοντος κάλλους ἐκεῖ καὶ καιρὸς σεμνοπρεποῦς καὶ ἐπεράστου αἰδοῦς. Μάρτυς ἡ ἐφηβικὴ στάσις κοσμιότητος (e.g. Ἀρτεμίδωρος, *Ὀνειροκριτικόν*, I, 54) «Χρὴ γὰρ τὸν ἔφηβον ἐν τῇ χλαμύδι τὴν δεξιὰν ἐνειλημένην ἔχειν, διὰ τὸ ἀργὴν εἶναι καὶ πρὸς ἔργα καὶ πρὸς λόγους τὴν χεῖρα». Φεῦ τῆς σεμνότητος!